

ljeća postale su diktaturama. Kako je o putu od konstitucionalnog liberalizma do demokracije zapazio Giovanni Sartori, veliki znanstvenik demokracije sa Sveučilišta Columbia, "putanja nije reverzibilna". Čak su i europska odstupanja od angloameričkog obrasca – prvo konstitucionalizam i kapitalizam, a tek onda demokracija – bila daleko neuspješnija u stvaranju liberalne demokracije. Kako bismo promotрили komplikacije što ih stvara prerana demokratizacija, mogli bismo se vratiti u srce Europe – u prošlost, na početak 20. stoljeća.

2. POGLAVLJE

Izokrenuti put

Beč je početkom prošlog stoljeća bio blistava metropola, s kozmopolitskom aromom, avangardna u umjetnosti i pustolovna u politici. U jednom te istom gradu komponirali su Richard Strauss i Gustav Mahler, slikali Gustav Klimt i Egon Schiele, prozu pisali Robert Musil i Arthur Schnitzler, Theodor Herzl je sastavljao novinske članke, Sigmund Freud se bavio psihoanalizom, a Lav Trocki govorio po kavanama. Beč bijaše znamenit po svojim kavanama, u kojima se srednjoeuropska inteligencija okupljala radi opojne mješavine alkohola, duhana i razgovora. U jednoj takvoj kavani – vjerojatno u Landtmanu – u proljeće 1895. Sigmund Freud je pripalio cigaru. Kako se od Freuda već moglo i očekivati, cigara nije bila samo cigara. Bilo je to slavljenje slobode – protiv demokracije.*

Tog je ožujka Beč za gradonačelnika bio izabrao ultranacionalista Karla Lügera. Lügerova politička orijentacija bila je ružna. Redovno je Židove povezivao s parazitima, zahtijevajući da ih se sabije u crnu zemlju kao gnojivo, ili potrpa na brodove i utopi u moru. Habsburški car

* Ovaj prikaz, kao i diskusija o Lügeru koja slijedi, velikim dijelom potječe iz izvrsne knjige Carla Schorskea *Fin-de-siècle Vienna: Politics and Culture* (New York: Vintage, 1981.).

Franjo Josip I. zaključio je da je Lügerov izbor opasan po građanske slobode grada te ga je, neočekivanim potezom, odbio potvrditi. U toj ga je odluci podržala još jedna drevna i autoritarna austrijska institucija, Katolička crkva. Bečki intelektualci, tradicionalno suprotstavljeni i monarhiji i Crkvi, našli su se u nezgodnom položaju da podrže kralja protiv naroda. Freud je htio javno aplaudirati carevoj odluci, zbog čega je i pripalio cigaru, što je bio tradicionalan čin slavljenja.

Nitko ne bi Lügera smatrao uzorom demokracije, ali on se na vlast uspeo izravnim posljecom širenja demokracije u Austriji. U 1860-im i 70-im godinama u Austriji su glasali samo bogati te obrazovana srednja klasa, a njihove su velike teme bile sloboda govora, konstitucionalizam i ekonomski liberalizam. Glasoviti kozmopolitski i progresivan karakter Beča bio je proizvod ograničenog prava glasa. U 1880-ima i 90-ima biračko je tijelo prošireno – ironično, na traženje liberala – čime je glasanje omogućeno većini punoljetnih muškaraca, a atmosfera u zemlji brzo se promijenila. Radnici i seljaci koji su stekli nova prava nisu bili zainteresirani za građanske reforme buržoazije i lako ih je ponijela vatrena retorika socijalista (koji su se obraćali radnicima) ili ultranacionalista (koji su se obraćali seljacima). Lüger je genijalno konstruirao program koji je kombinirao i nacionalističke i komunističke motive – nazvavši ga kršćanskim socijalizmom. Adolf Hitler, koji je za Lügerove vladavine živio u Beču, kasnije će ga posebno hvaliti u *Mein Kampf*u, a Hitlerov nacionalni socijalizam bio je izrazito sličan Lügerovu kršćanskom socijalizmu.

Sam Hitlerov uspon na vlast bio je nošen umnogome istom demokratskom dinamikom koja je pomogla Lügeru. Ponekad se uzima da su nacisti na vlast u Njemačkoj došli stjecajem okolnosti na izborima ili tajnim udarom. Ustvari, 1930. – samo 11 godina nakon osnutka – nacistička je partija zauzela drugo mjesto na pretrpanom političkom polju, s više od 18 posto glasova. Godine 1932. u Njemačkoj su izbori održani dva puta, a nacisti su oba puta bili prvi, s 37, odnosno 33 posto glasova (drugoplasirani, socijaldemokrati, dobili su 21, odnosno 20 posto). A na znamenitim izborima 1933. nacisti su dobili gotovo 44 posto glasova,

koliko i tri sljedeće stranke skupa, i pozvani su da formiraju vladu.⁷ Weimarska Republika, uspostavljena u Njemačkoj nakon Prvog svjetskog rata, bila je dobro planirana demokracija sa slobodom tiska i slobodnim izborima. Nacistička je partija potpuno iskoristila demokratski proces da se organizira i proširi u manja mjesta i gradove. Dok je Njemačka u 1920-ima i 30-ima tonula iz krize u krizu, tradicionalne državne institucije gubile su vjerodostojnost. Pred sve očajnijom zbiljom liberalizam i konstitucionalizam djelovali su kao šuplje fraze. Posrćući pod posljedicama ekonomske depresije i hiperinflacije, njemačke mase i srednje klase uhvatile su se za Hitlerovo obećanje odlučnog vodstva koje će ponovo ojačati naciju. Što je ekstremnija bivala Hitlerova retorika, to je on postajao popularniji. U svojoj pomnoj studiji o demokratizaciji politolog Jack Snyder je zaključio: “Rasistički je autoritarni nacionalizam trijumfirao na svršetku Weimarske Republike ne unatoč demokratizaciji političkog života, nego zbog nje.”⁸

Teško da su Beč i Weimar u tom doživljaju sraza slobode i demokracije bili neobični. Diljem Europe krajem 19. i početkom 20. stoljeća liberalizam je bio pod opsadom masovne politike. Obično je pobjeđivala ova potonja. U Lügerovu slučaju car Franjo Josip izdržao je dvije godine, ali ga je nakon četvrtog izbora, 1897., nevoljko zaprisegnuo kao gradonačelnika Beča. U Francuskoj je tradicija protumonarhijskog libera-

⁷ Izbori 1933. održani su u atmosferi nacionalne histerije, koju su nacisti djelomice stvorili, a u potpunosti iskoristili. Ipak se ne može zanijekati činjenicu da su imali podršku javnosti. Izborni rezultati izgledaju ovako:

stranka	1930.	1932. (srpanj)	1932. (studenj)	1933.
nacionalsocijalisti	107	230	196	288
socijaldemokrati	143	133	121	120
komunisti	77	89	100	81
centar (katolici)	68	97	70	73

⁸ Jack Snyder, *From Voting to Violence: Democratization and Nationalist Conflict* (New York: Norton, 2000.), 118. O Weimarskoj Republici vidjeti i odličan članak Sheri Berman “Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic”, *World Politics* 49, br. 3 (travanj 1997.).

lizma (republikanstva) jačala, posebice nakon 1871. Ali nalazila se pod neprestanim napadima s lijeva (od socijalista) i s desna (od monarhista, aristokrata i Crkve). Nakon nekoliko desetljeća, čak i Ujedinjeno Kraljevstvo, rodno mjesto i uporište moderne liberalne politike, doživjelo je da njegova nekoć velika Liberalna stranka postane potpuno beznačajna i da je istisnu radikalnija Laburistička stranka i tradicionalniji Konzervativci.¹ Kako se demokracija širila, umjerena, liberalna agenda individualnih prava, privrede slobodnog tržišta i konstitucionalizma nestajala su pred sirovijom privlačnošću komunizma, religije i nacionalizma.

Populističku srdžbu nisu rasplamsavali samo socijalisti i ultranacionalisti. Legendarni njemački kancelar Otto von Bismarck uveo je 1871. u novoujedinjenoj Njemačkoj opće pravo glasa za muškarce, jer je vjerovao da ograničeno pravo glasa pomaže izbornom uspjehu urbanih liberala, koji su bili kritički orijentirani spram monarhije. Mase će, vjerovao je Bismarck, uvijek glasati za konzervativce koji podržavaju monarhiju. Bio je u pravu. Njegov konzervativni saveznik Benjamin Disraeli slično je kalkulirao u Ujedinjenom Kraljevstvu, dajući podršku torijevaca Drugom zakonu o reformi (1882.), čime je pravo glasa prošireno tako da je većina punoljetnih britanskih muškaraca mogla glasati. Ali da bi osigurala glasove novoovlaštenih radničkih klasa i seljaštva, konzervativne elite morale su im se dodvoriti.

Bismarck i njegovi nasljednici od tada su se na svakim izborima borili služeći se sirovim prizivanjem nacionalizma i uporabom svih raspoloživih simbola domoljublja. Djelovalo je: uvijek su pobjeđivali. Ustvari, podijelila se čak i srednja klasa, čiji se jedan dio svrstavao uz

¹ O Francuskoj vidjeti Phillip Nord, *The Republican Moment: Struggles for Democracy in Nineteenth-Century France* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995.). O Ujedinjenom Kraljevstvu nema mnogo prikaza koji nadmašuju klasično djelo Georgea Dangerfielda *The Strange Death of Liberal England* (New York: Capricorn Books, 1961.). Također vidjeti i Eric Hobsbawm, *The Age of Empire* (New York: Vintage, 1989.).

pozive konzervativaca na ponos domovinom, dok su drugi ostali vjerni svojim liberalnim korijenima. U pridobivanju tih novih glasača njemačka politička elita bila je sve spremnija rabiti taktiku zastrašivanja i promicati politiku podjele. Katolike, socijaliste i druge “neprijatelje Reicha” demoniziralo se i proganjalo. Ta je strategija iziskivala da se odredi unutrašnje i vanjske neprijatelje. Političari željni da udobrovolje utjecajne lobije poput Mornaričke lige postajali su sve veći militaristi, izgrađujući ofenzivno naoružanje i definirajući nacionalne interese zemlje na ekspanzivan, agresivan način. Rezultat je bio niz neodgovornih političkih programa, silno popularnih u zemlji, koji su bili djelomice odgovorni što je Europa 1914. zapala u opći rat.

Zbog čega Njemačka nije bila Engleska?

U Njemačkoj demokracija nije izravno dovela do slobode. Tek nakon krupnih šokova koje je zemlja proživjela – to jest poraza u Drugom svjetskom ratu, podjele i okupacije te s novim političkim poretom nametnutim izvana – Zapadna Njemačka je postala potpuno razvijenim demokratskim društvom. Ali Njemačka je, posebice pod Bismarckom i carom Wilhelmom I., imala snažne liberalne progresivne elemente, kao i većina europskih zemalja.² Te dvije tradicije vodile su bitku u većem dijelu kontinentalne Europe: liberalizam i populistička autoritarnost za koju su primjer Lüger i Hitler. Liberalizam je izgubio u prvoj polovini 20. stoljeća, a populistička je autoritarnost slomljena i diskreditirana u drugoj polovini. Zbog te borbe, za velik dio Europe put u liberalnu demokraciju bio je krivudav i krvav, i često je skretao u teške epizode socijalne revolucije, fašizma i rata. Dakako, neka mjesta u Europi imala su obrazac mnogo bliži britanskome – Danska, Bel-

² Sheri Berman, “Modernization in historical perspective: The Case of Imperial Germany”, *World Politics* 53, br. 3 (travanj 2001.). Vrlo uvjerljiv članak.

gija i Nizozemska, skandinavske zemlje – i to iz sličnih razloga (kao što je rani razvoj kapitalizma). Ali povijest velikih nacija kontinentalne Europe – Njemačka, Austro-Ugarska, Francuska – bila je tegobnija. Kao takva, mogla bi objasniti nevolje demokratizacije danas, jer malo mjesta na svijetu danas ima osebujnu kombinaciju okolnosti koja je proizvela liberalnu demokraciju u Engleskoj i Sjedinjenim Državama. Vjerojatno je da će zemlje u Aziji, Latinskoj Americi i Africi imati mnogo onih mješovitih i kompliciranih značajki koje su u nekoj mjeri postojale u kontinentalnoj Europi. Već se u novim demokracijama u svijetu može vidjeti nešto od turbulencija kakve su obilježavale Beč ili Berlin u 20. stoljeću.

Uspoređujući slučaj Britanije s drugim europskim zemljama, znanstvenici postavljaju jednostavno pitanje. Britanski politolog Ralf Dahrendorf postavio ga je grubo 1968.: “Zbog čega Njemačka nije Engleska?” To je korisno pitanje, jer nam može pomoći da razumijemo kako doći do liberalne demokracije u modernom, nesavršenom svijetu.

Odgovor je kompleksan, ali njegov se dobar dio sastoji u tome da je Njemačkoj manjkala ključna značajka engleskog modela – ekonomska i politička neovisnost njene buržoazije. Engleska buržoazija, rođena iz industrijske revolucije te othranjena na slobodnoj trgovini i vlasničkim pravima, vodila je bitku protiv staroga feudalnog poretka, a kada je pobijedila, preuredila je zemlju po vlastitoj slici – komercijalnoj, željenoj stjecanja, socijalno mobilnoj i dinamičnoj. Nastala je nova elita trgovaca, a Engleska je, po Napoleonovim podrugljivim riječima, postala “nacijom dućandžija”. U Njemačkoj su, nasuprot tome, industriju pokretale i poticale državne subvencije, regulativa i tarife. Posljedom toga njena je buržoazija bila slaba, razjedinjena i podložna državi i

* Ralf Dahrendorf, *Society and Democracy in Germany* (New York: Doubleday, 1969.). Politički razvoj Njemačke je obimna, kompleksna tema, ali Dahrendorfov odgovor na to pitanje – koji je i moj – jest najbolji jednostavan odgovor. Kompleksniju analizu razvoja Njemačke vidjeti u David Blackbourne i Geoff Eley, *The peculiarities of German History* (New York: Oxford University Press, 1984.).

njenoj vladajućoj feudalnoj eliti. Marx je njemačku poslovnu klasu prezirivo opisao kao “buržoaziju bez svjetske povijesne svrhe”.

Njemačka je imala jaku birokratsku tradiciju na koju je, razumljivo, bila ponosna. Njena je država bila daleko naprednija i djelotvornija u baratanju mnogim problemima industrijalizacije i urbanizacije – kao što su javno zdravstvo, promet i mirovine – nego ijedna druga europska zemlja. Ali to je urodilo time da su njemački poduzetnici, umjesto da održavaju neovisnost o državnoj vlasti, čeznutljivo tražili od države pogodnosti i počasti. Biti poslovnim čovjekom s titulom *Kommerziellrat* (komercijalni savjetnik) smatralo se velikom čašću. “Ljudi nisu imali aspiracije na plemstvo zemljovlasničkog staleža”, objasnio je jedan historičar; “aspirirali su na titulu sanitarnog savjetnika”. Promotrimo i različitost uloge tiska. U Engleskoj je slobodan tisak služio kao važan glas političkog neslaganja, a novinari su bili neovisni – često i žestoko neovisni – o državi. Nasuprot tome, prve novine u Pruskoj osnovao je Friedrich Veliki kao organe državne propagande. Velikim dijelom 19. stoljeća, umjesto da traže liberalne reforme, njemačke poslovne klase ulazile su u kompromise s feudalnom vladajućom elitom. Tako je, čak i kad je industrijalizirana, Njemačka ostala mješovit režim, u kojem su elementi novog buržoaskog društva bili kombinirani sa starim predindustrijskim poretkom. Liberalni intelektualac Friedrich Naumann pisao je 1909. o njemačkom “industrijskom društvu u političkom ruhu agrarne države. Naša politička situacija pomalo sličí modernoj tvornici postavljenoj u nekadašnje stare gospodarske zgrade. Najmodernija mašinerija stoji ispod starih krovnih greda, a željezne šine prolaze kroz zidove od blata.”

Stari je poredak i dalje poput škripca čvrsto stezao uzde vlasti. Godine 1891. 62 posto domaće pruske uprave bilo je plemenita roda. Ta je

* Karl Marx, “The Bourgeoisie and the Counter-Revolution”, *Neue Rheinische Zeitung*, prosinac 1848., pretisnuto u Marx and Engels, *Collected Works*, sv. 8, 154-179, dostupno na <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1848/12/10.htm> (usp. “Buržoazija i kontrarevolucija”, Karl Marx, Friedrich Engels, *Dela*, tom 9, Prosveta, Beograd 1977., str. 88-105; op. prev.).

koncentracija bila još veća u diplomatskoj službi. U njemačkoj je diplomatskoj službi 1914. bilo osam prinčeva, 29 grofova, 20 barona, 54 nižih plemića i 11 pučana.¹ Francuska, sa svojom tradicijom jake države i slaboga građanskog društva, također se do liberalne demokracije kretala dugim, krivudavim putem. Društvene snage, koje su ubrzavale kretanje u Ujedinjenom Kraljevstvu, u Francuskoj, koja je imala ovisnu aristokraciju i trgovačku klasu, bile su slabe. Promatrajući 18. stoljeće, *Cambridge Economic History* navodi "karakteristične značajke buržoaske reprezentativne vlasti" – vladavinu prava, jednakost pred zakonom, privatno vlasništvo, slobodno poduzetništvo, građanske slobode itd. – a potom dodaje: "sve su one u Francuskoj prije revolucije bile odsutne".² Dakle postrevolucionarna Francuska prigrllila je demokraciju bez razvijene tradicije konstitucionalnog liberalizma. Sloboda je proglašena u teoriji, a nije osigurana u praksi (razdvajanjem vlasti i snagom nedržavnih institucija kao što su privatni biznis, građansko društvo i neovisna Crkva). Revolucionari su vjerovali da je Montesquieu bio potpuno u krivu kad je tražio ograničenu i podijeljenu vlast. Umjesto toga, apsolutna vlast kralja bila je, netaknuta, prenesena na novu Nacionalnu skupštinu, koja je uhićivala i ubijala na tisuće ljudi, konfiscirala njihovu imovinu i kažnjavala ih zbog njihovih religijskih vjerovanja, a sve u ime naroda. Neki znanstvenici prikladno su jakobinski režim nazvali "totalitarnom demokracijom". To je u modernoj povijesti prvi primjer iliberalne demokracije.³

Francuska je državu postavila iznad društva, demokraciju iznad konstitucionalizma, a jednakost iznad slobode. Rezultat je bio to da je ona velikim dijelom 19. stoljeća bila demokratska, sa širokim pravom glasa i s izborima, ali jedva liberalna. Svakako, bila je manje siguran

¹ Blackbourne i Eley, *Peculiarities*, 244.

² E. E. Rich i C. H. Wilson, ur., *Cambridge Economic History of Europe*, sv. 5, *The Economic Organization of Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977.), 583.

³ Jacob L. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy* (London: Secker and Warburg, 1955.).

dom za individualnu slobodu nego Engleska i Amerika. Taj je francuski mješoviti režim personificirao car Luj Napoleon, koji je Francuskom vladao od 1848. do 1870. Vladao je uz suglasnost puka, izbore i referendum – sve to vrijeme koristeći se metodama policijske države za suzbijanje slobode mišljenja, govora i djelovanja. Francuska je Treća republika iščezla, poput mnogih europskih liberalnih eksperimenata. Zemlja je i liberalizam i demokraciju konačno dobila nakon Drugoga svjetskog rata, više od 150 godina nakon svoje revolucije, prošavši kroz dvije monarhije, dva carstva, pet republika i jednu protofašističku diktaturu. Čak i danas ima režim koji je njegov utemeljitelj Charles de Gaulle nazvao "izbornom demokratskom monarhijom". To je smatrao komplimentom.

Gotovo demokratska

Postojala je i druga, bolja strana kontinentalne Europe, ona koja je sadržala sjeme liberalne demokracije. Premda često poražavana, liberalna je tradicija uvijek bila prisutna, čak i u Njemačkoj, zemlji koja je u tri-desetim godinama krenula najgorim putem. Ustvari, osobito u Njemačkoj. Oko 1990. Njemačku su mnogi ozbiljni promatrači smatrali najnaprednijom državom na svijetu. Imala je moderan pisani ustav, visokorazvijeno administrativno upravljanje na svim razinama i prvu socijalnu državu. Imala je liberalnu političku kulturu i, u gradovima poput Berlina, avangardan estetski senzibilitet. Jedan od vodećih američkih znanstvenika na području komparativne vladavine, Woodrow Wilson, koji je tada bio profesor na Sveučilištu Princeton, hvalio je 1887. Prusku zbog "divljenja vrijednog sistema... najbolje proučenog i doveđenog gotovo do savršenstva... [On je] arogantnu i nemarnu birokraciju preobrazio u instrument pravedne vladavine u javnom duhu." (Povi-

¹ Woodrow Wilson, "The Study of Administration", u Arthur S. Link, ur., *The Papers of Woodrow Wilson*, sv. 5 (Princeton: Princeton University Press, 1968.), 365-67.

jesna je ironija da će Wilson, velik obožavalac Njemačke, povesti svoju zemlju u rat protiv nje.) Politolozi tog vremena često su iznosili povoljne usporedbe Njemačke u odnosu na Englesku, koja je, po njihovu mišljenju, imala pretjerano centraliziran politički sistem koji je previše moći dodjeljivao Donjem domu, a uz to je imala anakroničan Gornji dom pun ekscentričnih lordova, nije imala pisan ustav, dok su mistične tradicije do frustracije otežavale inovacije.

Izgledalo je da se Njemačka na prijelomu stoljeća kreće u pravom smjeru prema demokraciji. A onda je došao Prvi svjetski rat, koji je pobio dva milijuna Nijemaca i ostavio zemlju opustošenom, a zaključen je kaznenim i ponižavajućim Versajskim mirom. U godinama nakon Versaillesa došlo je do masovnog bježanja etničkih Nijemaca iz Poljske, Rusije i drugih istočnih krajeva u Njemačku (ta je migracija izazvala goleme socijalne nemire), do hiperinflacije, i konačno do Velike depresije. Snage njemačkog društva koje su vodile k liberalizaciji bile su svladane u srazu s mnogo mračnijim snagama, a politički se poredak srušio. Posebice je hiperinflacija – koju je Niall Ferguson prikladno nazvao “antiburžoaskom revolucijom” – zbrisala uštede srednje klase i potpuno je otuđila od Weimarske Republike. Zemlja je postala lakom žrtvom ekstremnih ideologija i lidera. Uobičajeno je čitati povijest unatrag i uzimati da je Njemačka bila sudbinski predodređena da postane ono što je postala pod Hitlerom. Ali čak su i Ujedinjeno Kraljevstvo i Sjedinjene Države imali svoje mračne strane i očajničke demagoge koji su postajali sve snažniji tijekom Velike depresije. Da su te zemlje prolazile kroz dvadeset godina poraza, poniženja, kaosa, ekonomske depresije i uništenja srednje klase, možda bi i one završile pod vladavinom demagogâ poput Hueyja Longa i Oswalda Mosleyja, umjesto državnikâ Franklina Roosevelta i Winstona Churchilla.

U velikom dijelu Europe Prvi svjetski rat zbacio je monarhe, ali je također nanio takve štete da su europske nacije postale plodno tlo za fašizam i diktaturu. Liberalizam se u tridesetim godinama našao pod napadom fašista s desnice i komunista s ljevice, od kojih su se neki služili demokracijom da unište liberalizam. Bio je potreban još jedan rat da demagozi budu slomljeni. Nakon 1945., uz velikodušnu pomoć

Sjedinjenih Država, Europa se zaputila u izgradnju novoga političkog poretka. Za pedeset godina, uspjela je više nego što se itko nadao.

Prijetnja liberalnoj demokraciji s desna – prvo feudalna, a potom fašistička – gotovo je u potpunosti zamrla do 1945. (osim na Iberskom poluotoku, ali ni Francisco Franco u Španjolskoj ni Antonio Salazar u Portugalu nisu imali interesa da svoje režime izvoze). Prijetnja demokraciji potom je došla od komunističkih partija ljevice, često uz podršku Moskve. Ali zapadni je savez efektivno zaustavio tu sablast. Ono što je slijedilo bila je izvanredna, slabo zapažena preobrazba. Zapadna Europa, u kojoj se liberalizam bio dva stoljeća hrvao s ekstremističkim ideologijama desnice i ljevice, mirno je i bez ikakvih gromoglasnih deklaracija usvojila umjerenu, konstitucionalnu politiku. Znanstvenik s Čikaškog sveučilišta Mark Lilla opisuje taj proces kao “drugü baršunastu revoluciju”. On piše:

Gledajući unatrag, sada se može vidjeti da su mir zajamčen američkim nadzorom, obilje koje su donijela tri desetljeća ekonomskog rasta bez presedana te ekspanzija socijalne države zajedno djelovali tako da su potkopali tradicionalne baze ljevičarskih partija u radničkoj klasi. (...) Danas svaka država Zapadne Europe ima ograničenu ustavnu vlast, neovisno sudstvo, višestranačke izbore, opće pravo glasa, civilnu kontrolu nad vojskom i policijom, pravo na slobodno okupljanje i bogoštovlje, široku srednju klasu i razvijenu potrošačku privredu. Unatoč prisutnosti novih nacionalističkih i regionalnih stranaka, unatoč ispadima etničkog nasilja i svadljivim debatama o useljavanju, ni jedna vlada Zapadne Europe ne suočava se s izazovima svojoj legitimnosti na kakve su liberalne vlade nailazile dvadesetih godina 20. stoljeća.*

* Mark Lilla, “The Other Velvet Revolution: Continental Liberalism and Its Discontents”, *Daedalus* 123, br. 2 (proljeće 1994.).

Posljednje tri zapadnoeuropske zemlje koje su potpuno demokratizirane bile su Grčka, Španjolska i Portugal, što se dogodilo tijekom 1970-ih. Revolucije 1989. donijele su završni čin u drami europskog liberalizma. Mnoge od zemalja Istočne Europe imale su zajedničku povijesnu podlogu sa zapadnoeuropskim državama, ali su, budući da su imale nesreću da ih 1945. "oslobodi" Crvena armija, bile zatočene unutar komunističkog imperija. Unatrag možemo vidjeti da su sile – poznate nam iz naše vlastite priče – koje su im pomogle u borbi protiv Sovjetskog Saveza također pomogle da liberaliziraju svoja društva: Crkva i sindikati u Poljskoj, grupe civilnog društva u Čehoslovačkoj, reformistička elita u Mađarskoj i mala srednja klasa u svim trima zemljama. Kada su oslobođene iz sovjetskog zagrljaja, počele su ubrzano uspostavljati liberalnu demokraciju, koja se izvanredno čvrsto ukorijenila. Prijašnje komunističke zemlje poput Rumunjske i Bugarske još uvijek prolaze tranziciju k liberalnoj demokraciji, pri čemu su neke uspješnije od drugih. Ali tek nešto više od jednog desetljeća nakon pada komunizma Europa se jako približila tome da, po riječima Georgea Busha starijeg, postane "cijela i slobodna".

Bogatstvo nacija

Ni jedna zemlja ne može sebi dati novu prošlost. Ali može izmijeniti budućnost i poboljšati svoje izgleda da se razvije u liberalnu demokraciju. Za neku zemlju u razvoju, pa i za zemlju srednjeg prihoda u Latinskoj Americi, konsolidiranje u istinsku demokraciju pokazuje se kao najvažniji i najteži izazov. Da bismo bolje razumjeli šanse tih zemalja za uspjeh, moramo izvući pouke iz povijesti i upitati se koji čimbenici proizvode liberalnu demokraciju.

Najjednostavnije objašnjenje političkog uspjeha neke nove demokracije jest njen ekonomski uspjeh – ili, da budemo precizniji, njen nacionalni dohodak per capita. Politički sociolog Seymour Martin Lipset 1959. iznio je jednostavnu, jaku tezu: "Što neka nacija bolje živi,

veći su njeni izgledi da održi demokraciju." Lipset je argumentirao da, dok se zemlje ekonomski razvijaju, i njihova društva razvijaju snage i vještine za održavanje demokratske vladavine. Lipsetova je teza izazvala škole i protuškoole, prikupljanje podataka, provođenje regresijskih analiza i provjeravanje premisa. Nakon 40 godina istraživanja, uz neka upozorenja i uvjetovanja, njegova temeljna teza još uvijek važi.

Dakako, neke su siromašne zemlje postale demokratske. Ali kada zemlje postanu demokratske na niskoj razini razvijenosti, njihova demokracija obično ne preživi. (Postoje izuzeci, kao Indija, o kojima će biti riječi poslije.) Najobuhvatnija statistička studija tog problema, koju su proveli politolozi Adam Przeworski i Fernando Limongi, obuhvatila je sve zemlje svijeta između 1950. i 1990. godine. Proračunala je da u demokratskoj zemlji s dohotkom nižim od 1500 dolara per capita (u vrijednosti iz 2000.) prosječan životni vijek režima iznosi samo osam godina. Uz dohodak između 1500 i 3000 dolara režim je u prosjeku trajao oko 18 godina. S dohotkom iznad 6000 dolara postajao je vrlo otporan. Šanse da demokratski režim propadne u zemlji s dohotkom iznad 6000 dolara bile su 1 prema 500. Kada postanu bogate, demokracije postaju besmrtnne. Na razini dohotka iznad oko 9000 dolara postojala su 32 demokratska režima u ukupnom trajanju od 736 godina. Ni jedan nije propao. Nasuprot tome, od 69 demokratskih režima koji su bili siromašniji, 39 nije uspjelo – što je stopa smrtnosti od 56 posto."

Dakle može se zaključiti da će zemlja koja tranziciju u demokraciju

^{*} Seymour Martin Lipset, "Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy", *American Political Science Review* 53 (ožujak 1959.).

^{**} Adam Przeworski i Fernando Limongi, "Modernization: Theories and Facts", *World Politics*, 49, br. 2 (siječanj 1997.). Ugrubo sam prilagodio brojke o inflaciji kako bih ih ažurirao s paritetom kupovne moći (PPP) 2000. u američkim dolarima. PPP je sada sistem koji se naširoko koristi; on ponderira valute prema njihovoj domaćoj kupovnoj moći umjesto prema deviznom tečaju i tako točnije odražava razlike životnog standarda. Podaci Przeworskog i Limongija bili su u američkim dolarima iz 1985.

pokuša kada ima BDP per capita između 3000 i 6000 dolara biti uspješna. Ova zona tranzicije u demokraciju važi čak i za raniju povijest. BDP per capita europskih zemalja 1820., kada je većina njih činila prve korake u proširenje prava glasa, iznosio je oko 1700 dolara (u američkim dolarima u vrijednosti iz 2000.), s porastom na oko 2700 dolara 1870. i 4800 dolara 1913., prije pustošenja Prvoga svjetskog rata.^{*} Povijesne brojke BDP-a zasnivaju se na odvažnim pretpostavkama i nagađanju, ali jasno je da bi te brojke pale negdje unutar zone tranzicije, pa makar i pri njezinu dnu. Također, mnoge od tih zemalja stekle su siguran liberalno-demokratski poredak tek nakon 1945., kada je većina njih dosegla BDP od približno 6000 dolara. Pogleda li se uspješne primjere u posljednjih 30 godina, od Španjolske, Grčke i Portugala naovamo, gotovo je svaka od tih zemalja postala demokratskom na gornjoj točki tranzicijskog kretanja BDP-a. Među istočnoeuropskim zemljama nakon 1989., one koje su imale razinu dohotka u vrhu tog raspona – Poljska, Češka Republika, Mađarska – brzo su konsolidirale svoju demokraciju. Onima na donjem kraju, ili niže od toga – Rumunjskoj, Albaniji – treba mnogo duže. Dakle ta korelacija važi čak i u Europi, čak i povijesno. Ni jedan čimbenik ne priča cijelu priču, ali s obzirom na broj ispitanih zemalja, na različitim kontinentima, s veoma različitim kulturama i u različitim povijesnim fazama, vrijedno je pažnje da jedno jednostavno tumačenje – BDP per capita – može objasniti tako mnogo.

Cijela ta priča o BDP-u mogla bi navesti na pomisao da podcjenjujem važnost vodstva u borbi za demokraciju. Ni slučajno. Ni jedna uspješna politička tranzicija ne može se dogoditi bez vođa i pokretâ koji vrše pritisak i traže slobodu. Ljudima poput Vaclava Havela, Nelsona Mandele, Lecha Walese i Kim Dae Junga pripada počasno mjesto u povijesti slobode. Ali treba postaviti znanstveno pitanje zbog čega su uspjeli tada kada su uspjeli. Jedan je pisac na takva pitanja reagirao ljutito napisavši

^{*} Angus Madison, "The World Economy: A Millennial Perspective", Organization for Economic Co-operation and Development, 2001. Madisonove podatke o inflaciji uglavnom sam prilagodio tako da odgovaraju podacima u američkim dolarima iz 2000.

da demokraciju u Južnu Koreju nije donio dohodak per capita nego "moralna volja".^{*} Dakako. Ali jamačno postoje odlučni, moralni ljudi u Ugandi, Bjelorusiji i Egiptu čiji su naponi da uvedu demokraciju u te zemlje ipak uvijek iznova propadali. Sami su južnokorejski aktivisti u svojim nastojanjima doživljavali neuspjehe i u šezdesetim, i u sedamdesetim, i u osamdesetim godinama 20. stoljeća. Ustvari, seuluski disident koji je postao predsjednikom, Kim Dae Jung, u to je vrijeme više godina bio u zatvoru. Zbog čega nije uspio u 1960-ima, a uspio je u 90-ima? Je li iznenada u 90-ima stekao "moralnu volju"? Vatreni tajvanski politički lider Lei Chen, urednik *Slobodne Kine*, pokušao je uvesti demokraciju na Tajvan 1960., kada je organizirao Kinesku demokratsku partiju. Nije bio ništa manje hrabar od Chen Shui-biana, odvjetnika za ljudska prava koji je izabran za predsjednika Tajvana 2000. Zbog čega jedan aktivist za ljudska prava nije uspio, a drugi jest?

Čak i uz najdublje historijske uvide ne može se predvidjeti kada će neka zemlja prigriliti demokraciju. To često ovisi o kompleksnoj mješavini povijesnih činjenica specifičnih za tu zemlju. Zbog čega se Španjolska pokrenula k demokraciji tek 1977., a ne ranije? Jer je njen doživotni diktator Franco umro dvije godine prije toga. Zbog čega Mađarska 1989.? Jer joj je te godine Sovjetski Savez prestao prijetiti vojnom invazijom ako liberalizira svoju politiku. Zbog čega Indija 1947.? Jer je tada Britanija likvidirala svoj imperij na subkontinentu. I tako dalje. Zanimljivije je pitanje međutim *zbog čega se demokracija održi*. Politički se režimi mijenjaju iz raznih razloga – zbog rata, ekonomskih kriza, smrti. Ali kada neki autokratski režim doista propadne, a puk pokuša uspostaviti demokraciju, zbog čega ona trajnije opstaje? Povijesno, najbolji pojedinačni odgovor na to pitanje jest bogatstvo.

Zbog čega je bogatstvo dobro za slobodu? Sjetimo se europskih primjera: proces ekonomskog razvoja obično proizvodi dva elementa krucijalna za uspjeh liberalne demokracije. Prvo, on omogućuje da ključni elementi društva – među kojima su najvažniji privatni biznis

^{*} Robert Kagan, "What Korea Teaches", *New Republic*, 9. ožujka 1998.

i buržoazija u širem smislu – steknu moć neovisnu o državi. Drugo, u pogađanjima među tim elementima država vjerojatno neće biti tako lakoma i kapriciozna, nego će biti orijentirana na pravila i spremna reagirati na potrebe društva, ili barem na potrebe elite tog društva. Taj proces rezultira liberalizacijom, često i nenamjerno. Minxin Pei opisuje put Tajvana k liberalnoj demokraciji 1980-ih i 90-ih na način koji je sukladan europskom iskustvu:

Brz rast je za posljedicu imao liberaliziranje, koje vladajući režim nije baš očekivao. S uzletom privrede Tajvan je pokazao značajke zajedničke svim kapitalističkim društvima u porastu: Povećala se stopa pismenosti; intenziviralo se masovno komuniciranje; porastao je dohodak per capita, i nastao je diferenciran urbani sektor – uključujući rad, profesionalnu srednju klasu te poslovnu poduzetničku klasu. Poslovna klasa isticala se svojom neovisnošću. Premda su pojedinačna poduzeća bila mala i neorganizirana, bila su izvan domašaja države s jednopartijskim sistemom.*

Ova se priča, uz lokalne varijacije, ponovila u najvećem dijelu Istočne Azije. Kao i u Europi, ekonomska liberalizacija proizvela je buržoaziju i građansko društvo, a potom, nakon niza desetljeća, prilično liberalnu demokraciju. Kao i u Europi, autokrati nisu mislili da provode demokratizaciju. Ali poticanjem rasta i modernosti oni su oslobodili sile koje nisu mogli zauzdati. Taj proces opisuje povjesničar Phillip Nord:

Diktature vjeruju da žele rast, ali u zbilji teško griješe što ga potiču. Razvoj pogoduje širenju obrazovane srednje klase; on rađa "pluralističku infrastrukturu", razgranato građansko

* Minxin Pei, "Constructing the Political Foundations for Rapid Economic Growth", u Henri Rowen, ur., *Behind East Asia's Growth: The Political and Social Foundations of an Economic Miracle* (London: Routledge, 1997.), 39-59.

društvo kojim je sve teže upravljati odozgo. (...) [A]utoritarna država može na tom raskrižju optirati za to da olabavi stisak u kojem drži javni život. To je sudbonosna odluka, jer se u prostore što ih otvara liberalizacija ulijeva akumulirano nezadovoljstvo koje, budući da je sada artikulirano, poprima karakter otvorene opozicije.*

Nord opisuje kako se Francuska demokratizirala potkraj 19. stoljeća, ali njegov rad isto tako dobro objašnjava i Istočnu Aziju u kasnom 20. stoljeću.

Blagoslovljeni su siromasi

Novac sam po sebi ne stvara slobodu. To mora biti zarađeno bogatstvo. Tijekom posljednjih pola stoljeća neki su se režimi obogatili, a ipak su ostali autokratski: na primjer šejkati Perzijskog zaljeva, Nigerija i Venezuela. Pokazuje se da bogatstvo država s obiljem nafte ne proizvodi pozitivne društvene promjene jer se njihov ekonomski razvoj iz temelja razlikuje od europskog i azijskog modela. Te se privrede nisu razvijale kapitalističkim pravcem, sistematski se krećući od poljoprivrede preko industrije do visoke razine usluga, nego su iskorištavale svoje goleme naftne ili mineralne rezerve za kupovinu modernosti, u obliku novih zgrada, bolnica, palača, automobila i televizora. Ljudi koji žive u tim zemljama ostali su, u biti, kakvi su bili i prije – neobrazovani i nekvalificirani. Društva su ostala primitivna. Ustvari, država je morala uvoziti znanje, pa čak i ljude iz prekomorskih zemalja da vode bolnice, škole i televizijske postaje. Rezultat je bio poslovna klasa koja je, umjesto da bude neovisna o državi, o njoj duboko ovisila.

To dokazuju neke brojke. U Saudijskoj Arabiji na primjer, unatoč

* Phillip Nord, *The Republican Moment: Struggles for Democracy in Nineteenth-Century France* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995.), 8.

visokom dohotku per capita, pismenost odraslih iznosi samo 62 posto, a samo 50 posto odraslih žena zna čitati. Kuvajt, Katar i Ujedinjeni Arapski Emirati stoje malo bolje; u njima se postotak pismenih bliži brojcima 80. Za usporedbu, na Filipinima i u Tajlandu, dvjema zemljama iz kojih zemlje Zaljeva dobivaju značajan dio nekvalificirane radne snage, stopa pismenosti odraslih je znatno iznad 90, što je još uvijek među najnižima u Istočnoj Aziji. Ako je za demokratsku i participativnu vlast preduvjet obrazovano – ili barem pismeno – pučanstvo, taj preduvjet arapskim državama proizvođačicama nafte još uvijek manjka i nakon desetljeća nevjerojatnog obilja.

Za liberalnu demokraciju najbolji je ekonomski rast onaj kapitalistički. Marx je bio među prvima koji je to prepoznao kada je zapazio da kapitalizam kao svoj omiljen oblik vladavine proizvodi buržoasku demokraciju (dakako, on to nije smatrao komplimentom). Marx je objašnjavao da je kapitalizam lansirao poduzetničku buržoaziju koja je neizbježno uništila stari aristokratski poredak i uspostavila poredak koji štiti vlasništvo, ugovore, pravila i ostale slobode. Tamo gdje buržoazija nema takav karakter, kao u Njemačkoj u 19. stoljeću, društvo ostaje nereformirano. Pogledajmo Latinsku Ameriku. Velikim dijelom 20. stoljeća biznis je u Latinskoj Americi rastao putem svojevrsnog kapitalizma pod pokroviteljstvom države. Domaći oligarsi bili su u savezu s vojskom i birokracijom i štitili svoje poslovne djelatnosti, stvorivši bizantsku strukturu tarifa i propisa koji su osiguravali da moćnici budu debeli i sretni. Taj je sistem ometao istinski ekonomski razvoj, a bio je loš i za politiku. Šira poslovna klasa ostala je slaba i podložna državi. Sve donedavno, politički razvoj Latinske Amerike bio je varijacija modela Njemačke iz 19. stoljeća. Nije slučajno što je ona latinoamerička zemlja koja se prva i najsnažnije odmakla od te tradicije i krenula prema slobodnim tržištima i slobodnom poslovanju sada najuspješnija privreda i najstabilnija zemlja: Čile.

Bogatstvo prirodnih resursa koči kako političku modernizaciju tako i ekonomski rast. Dva ekonomista s Harvarda, Jeffrey D. Sachs i Andrew M. Warner, promatrali su 97 zemalja u razvoju tijekom dvaju desetljeća (1971.–89.) i otkrili da je prirodni potencijal u negativnoj korelaciji s

ekonomskim neuspjehom. U prosjeku, što je neka zemlja bila bogatija mineralnim, agrikulturnim i energetske rezervama, tim je sporije rasla privreda – uzmite Saudijsku Arabiju ili Nigeriju. Zemlje gotovo bez resursa – poput onih u Istočnoj Aziji – rasle su najbrže. One s nešto resursa – kao u Zapadnoj Europi – rasle su po stopama između tih dviju krajnjih točaka. Ima nekoliko izuzetaka: Čile, Malezija i Sjedinjene Države bogate su resursima, a ipak se razvijaju ekonomski i politički. Ali osnovno je pravilo iznenađujuće primjenjivo.*

Zbog čega je nezarađeno bogatstvo takvo prokletstvo? Jer koči razvoj modernih političkih institucija, zakona i administracije. Uzmimo ciničnu pretpostavku da je glavni cilj bilo koje vlasti da sebi dade veće bogatstvo i veću moć. U zemlji bez resursa, da bi država postala bogata društvo mora postati bogato tako da država potom može oporezivati to bogatstvo. U tom je smislu Istočna Azija bila blagoslovljena time što je bila veoma siromašna. Njeni su se režimi morali napregnuti da stvore djelotvornu vlast jer je to bio jedini način da se obogati zemlju, pa time i državu. Vladama kojima blago leži u tlu odveć je lako; to su države-zaklade. Goje se od prihoda od prodaje nafte i ne moraju se baviti daleko težom zadaćom stvaranja pravnog i institucionalnog okvira koji generira nacionalno bogatstvo (sjetite se Nigerije, Venezuele, Saudijske Arabije). Srednjoazijski turski pjesnik iz 13. stoljeća Jusuf dao je toj teoriji jednostavan izraz u jednoj strofi:

*Da bi se držalo prostor, potrebno je mnogo vojnika, konjanika i pješaka;
Da bi se držalo te vojnike, potrebno je mnogo novca;
Da bi se dobilo taj novac, narod mora biti bogat;
Da bi narod bio bogat, zakoni moraju biti pravedni;
Ako se jedno od toga ne učini, neće se postići sve četiri stvari;
Ako se ne postigne te četiri stvari, raspada se kraljevstvo."*

* Jeffrey D. Sachs i Andrew D. Warner, "Natural Resource Abundance and Economic Growth", radni spis br. W5398, National Bureau of Economic Research.

** Citirano u Bernard Lewis, *A Middle Eastern Mosaic* (New York: Random House, 2000.), 225.

Jedna verzija te teorije drži da svaka država koja ima pristup lakoj zaradi – recimo oporezivanjem prijevoza kroz ključan kanal (kao Egipat), ili čak zbog inozemne pomoći (kao nekoliko afričkih zemalja) – ostaje politički nerazvijenom. Lak novac znači da vlada ne mora oporezivati svoje građane. Kada vlada oporezuje puk, zauzvrat mora osigurati neke koristi, počevši od usluga, odgovornosti i dobrog upravljanja, ali na kraju i slobodu i predstavljanje. Upravo ta uzajamna nagodba – između oporezivanja i predstavljanja – daje vladama legitimnost u modernom svijetu. Ako vlada može doći do prihoda a da ne stvori korijene u društvu, to nije država nego dvor, a njeni poslovni ljudi su dvorjani, a ne poduzetnici.^{*} Saudijska kraljevska porodica nudi svojim podanicima drukčiju pogodbu: "Ne pitamo vas puno za privredu, i ne dajemo vam mnogo politički." To je obrnuto od parole američke revolucije – nema oporezivanja, ali nema ni predstavljanja.

To ne znači da bi zemlje trebale željeti da budu siromašne prirodnim izvorima. Mnoge siromašne zemlje nisu postale ni demokratske ni kapitalističke. Važne su i političke institucije, vodstvo i sreća. Slično tome, neke se zemlje razvijaju premda su bogate – baš kao što i neka djeca koja su imala svoje zaklade ispadnu dobro. Većina europskih zemalja počela se demokratizirati kad im je bilo bolje nego ostatku svijeta. Ali, kao što je detaljno prikazano u 1. poglavlju, Europa je imala jedinstvene prednosti. Njena duga povijest borbe između Crkve i države, katolika i protestanata, kraljeva i plemića stvorila je liberalne institucije i ograničenu državnu vlast. U nekim neeuropskim državama postojale su varijacije tih borbi. Na primjer, politička raznovrsnost Indije, s njenim desecima regija, religija i jezika, mogla je zbiljski osigurati njenu demokratsku budućnost, a ne ugrožavati je. Poljsku demokraciju ojačala je jaka i neovisna Crkva. Općenito, opravdano je zaključiti da, premda neke povijesne i institucionalne značajke pomažu, najbolji

^{*} Ovo shvaćanje može baciti nešto svjetla čak i na razvijene demokracije: u državama poput Teksasa nafta i politika patronata sve donedavno išle su ruku pod ruku.

način zbacivanja staroga feudalnog poretka i stvaranja djelotvorne i ograničene države jest kapitalistički rast.

U slavu države

Oni koji podržavaju slobodno tržište često griješe misleći o kapitalizmu kao o nečemu što postoji nasuprot državi. U vrijeme kada valja platiti porez, taj se nazor može činiti sam po sebi očevitim. Ali zbilja je kompleksnija. Premda su u 20. stoljeću mnoge države toliko ojačale da su zagušile svoju privredu, u široj povijesnoj perspektivi samo legitimna država koja dobro funkcionira može stvoriti pravila i zakone koji omogućuju da kapitalizam djeluje. U najmanju ruku, bez vlade sposobne zaštititi prava vlasništva i ljudska prava, slobodu tiska i poslovne ugovore, zakone protiv trustova i zahtjeve potrošača, u društvu ne vlada pravo, nego zakon jačega. Ako se hoće vidjeti što nastaje iz odsutnosti vlasti, samo treba pogledati Afriku – to nije raj slobodnog tržišta.

U svijetu u razvoju kapitalizam često mora pokrenuti država. To je i opet odraz europskog primjera, u kojem je kapitalizam započeo tako što je država iz ruku feudalnih velmoža uzela velike dijelove poljoprivrednog zemljišta i koristila ga na način koji je bio pogodniji za tržište. Taj je potez slomio krupne zemljovlasnike, politički najreakcionarniju društvenu skupinu. Ništa manje važno, milijuni jutara zemlje prešli su iz stagnantnih feudalnih posjeda, gdje su ležali slabo iskorišteni, u tržišni sistem. Novi vlasnici, često seljaci koji su tu zemlju obrađivali, efikasnije su iskorištavali zemlju, jer su sada imali poticaja za to, ili su je davali u zakup ili prodavali onima koji bi to činili. Drugim riječima, da bi kapitalizam proradio, bila je potrebna golema preraspodjela zemlje.

Modernizacija poljoprivrede u Europi je trajala stoljećima. U Trećem je svijetu u posljednjih pola stoljeća, kada je provedena, zemljišna reforma imala slične učinke. Oduzela je zemlju feudalnim zemljovlasnicima koji su na nju imali formalno pravo i dala je zakupcima koji su generacijama na njoj živjeli i radili. Zanimljivo li koliko je to pravično, taj proces oslobađa zemlju – često najvredniji resurs bilo koje predin-

dustrijske zemlje – i uvodi je u tržišnu privredu. Zemljišna reforma bila je jedan od ključeva ekonomskog i političkog uspjeha u Istočnoj Aziji (posebice u Japanu, na Tajvanu i u Južnoj Koreji) i, tamo gdje je provedena, u Latinskoj Americi (najizrazitije u Kostariki, Meksiku i Čileu).

Zapadni konzervativci često su se tijekom Hladnog rata protivili zemljišnoj reformi jer je to zvučalo neodređeno marksistički, a njeni zagovornici često su bili ljevičari. Ali ona u zbilji promiče kapitalizam, pa tako i demokraciju. Zemljišna je reforma krucijalan korak u procesu pretvaranja zaostalog seljačkog društva u moderno kapitalističko i demokratsko. Zemlje Trećeg svijeta u kojima zemljišna reforma nije uspjela – u dijelovima Srednje i Latinske Amerike, u Pakistanu, Zimbabveu i u mnogim drugim afričkim zemljama – nikada nisu uspjele komercijalizirati poljoprivredu, zadržale su jaku kvazifeudalnu elitu te su stoga imale i mučno iskustvo s demokracijom. Čak i u Indiji, dijelovi u kojima demokracija najslabije funkcionira (u sjevernim državama Utar Pradeš i Bihar) jesu oni u kojima zemljišna reforma nije uspjela. Amerikanci implicite razumiju vezu između zemlje u privatnom vlasništvu i slobode, što je i razlog zbog kojega je njihova vlada Zakonom o gospodarstvu besplatno dodijelila zemlju svojim građanima nakon Građanskog rata. Kako dokazuje peruanski intelektualac koji je postao aktivist, Hernando de Soto, nevoljkost većine zemalja Trećeg svijeta da siromašnima dadu puna vlasnička prava ostaje jednom od glavnih prepreka njihovu ekonomskom (a ja bih dodao, i političkom) razvoju.*

* Zemljišna reforma vrlo je široka tema, ali duhovit uvod s izraženim stavom može se naći u Tony Smith, *America's Mission: The United States and the Worldwide struggle for Democracy in the Twentieth Century* (Princeton: Princeton University Press, 1995.). Smith uvjerljivo tvrdi da je u zemljama u kojima su Sjedinjene Države imale uspjeha u promoviranju demokracije uzrok tom uspjehu često bio zemljišna reforma. De Sotova knjiga zove se *The Mystery of Capital* (New York: Basic Books, 2000.).

Sljedeći val

Koje je sljedeće mjesto gdje ćemo doživjeti procvat i produbljivanje demokracije? Ne možemo točno predvidjeti gdje će se dogoditi sljedeći pokušaj uvođenja demokracije; to ovisi o slučaju. Ali možemo ukazati na to gdje bi se mogla ukorijeniti. Od značajnijih zemalja koje se odnedavna kreću k demokraciji najviše obećava Meksiko, i to upravo stoga što je po načinu slijedio put Istočne Azije (koja je pak i sama jedna verzija europskog puta). Prvo ekonomska reforma, nakon koje slijedi politička reforma.

Meksikom se čvrsto vladalo kao jednostranačkom državom sve od njegova modernog utemeljenja 1926. Meksička Institucionalna revolucionarna stranka (PRI) dominirala je na svim razinama vlasti. Međutim, unatoč izbornoj i parlamentarnoj fasadi, demokracija u Meksiku bila je lažna. Ali nakon krize dugova početkom osamdesetih godina, PRI je odlučio krenuti na ambiciozan put ekonomske reforme, otvorivši se svjetskoj privredi i labaveći sistem domaće ekonomske kontrole. Kao i uvijek, ekonomska je reforma iziskivala pravnu reformu i druge mjere labavljenja vlasti. Reforme su najjaču podršku dobile Sjevernoameričkim sporazumom o slobodnoj trgovini*, koji je u Meksiku učvrstio kapitalističku orijentaciju prema van. Krajem devedesetih PRI je počeo uvoditi i političke reforme, a 2001. je predsjednik Ernesto Zedillo donio izvanredno hrabru i dalekovidnu odluku da prvi put u povijesti Meksika dopusti uistinu slobodne izbore. Pobijedio je opozicijski kandidat te je u prosincu 2000. Vicente Fox postao prvi demokratski izabran predsjednik Meksika.

Meksiko nije samo dopustio putanju sličnu onoj u Istočnoj Aziji, nego je i na sličan način tretiran u velikom dijelu zapadnih medija. Unatoč značajnoj pravnoj i ekonomskoj liberalizaciji, novine i magazini obično su vladu PRI-a opisivali kao tvrdolinijašku i autoritarnu. Tijekom 1990-ih o Meksiku se, unatoč 20 godina liberalizacije, uobičajeno go-

* NAFTA (op. prev.).

vorilo kao o autoritarnoj državi. Tranzicija Meksika u demokraciju zbila se kad je njegov dohodak per capita premašio 9000 dolara, što već i samo ukazuje na to da će njegova nova politička orijentacija biti sigurna. Vratimo se toj jednostavnoj mjeri (dohotku per capita) i potražimo zemlje u višim dohodovnim grupama među onima koje se nalaze u tranziciji k demokraciji – tj. između 5000 i 6000 dolara. Eliminiramo li sve zemlje čije je bogatstvo izvedeno gotovo isključivo iz prirodnih izvora, ostaju nam sljedeće značajnije zemlje: Rumunjska, Bjelorusija, Bugarska, Hrvatska, Malezija, Turska, Maroko, Tunis i Iran*. To su najizgledniji krajevi gdje bi demokracija, ako se s njome pokuša, mogla s vremenom postati istinska i liberalna.

Rumunjska (6800 dolara), Bjelorusija (7550 dolara), Bugarska (5530 dolara) i Hrvatska (7780 dolara) imaju dohodak per capita oko 6000 dolara, što šanse za konsolidaciju određuje izrazito u njihovu korist. Kao i u prošlosti, te bi europske zemlje mogle ostvariti tranziciju i na nižoj razini dohotka zahvaljujući svojoj povijesti neovisnih institucija. Bjelorusija je neuobičajen slučaj, jer njena privreda jako ovisi o ruskoj, ali kad bi se mogla riješiti svojeg izabranog autokrata Aleksandra Lukašenka, mogla bi napredovati iznenađujuće brzo.

Među zemljama s djelomice autoritarnim, a djelomice demokratskim sistemom, Malezija (8360 dolara) i Turska (7030 dolara) imaju dohodak poprilično iznad 6000 dolara, pa također imaju dobre izgleda za uspjeh. Malezija je najvećim dijelom slijedila put Istočne Azije, prvo liberaliziranjem svoje privrede, zadržavajući politiku zatvorenom (nažalost, u slučaju političkog lidera Anvara Ibrahima doslovno) i sporo dopuštajući istinsku demokratizaciju. I Turska je kompleksan slučaj koji mnogo obećava. To nije potpuno razvijena demokracija; njena je vojska tri i pol puta zbacila izabranog šefa države (polovina se dogodila 1998., kada je izgurala izabranu vladu kojoj je na čelu bila islamska

stranka, u nečemu što je turski novinar Jengiz Candar nazvao “post-modernim pučem”). Turska vojska smatra se čuvaricom svjetovnog karaktera države te, zajedno s nekim sucima koji slično misle, nameće sekularizam čvrstom rukom. U cjelini, te su elite u turskom društvu igrale ulogu modernizacije i stabilizacije, ali njihov žar više nije koristan. Turska ima jednu glavnu snagu koja djeluje u korist liberalnih promjena: izgled na članstvo u Europskoj Uniji (EU), koja je prisilila zemlju da svoju kuću dovede u red. Turski je parlament u listopadu 2001. usvojio 34 ustavna amandmana radi usklađivanja sa standardima EU-a. Od tada je provedeno više značajnih reformi. Kad bi EU imala širu strategijsku viziju, njene bi članice vidjele da bi ranije uključivanje Turske donijelo goleme koristi objema stranama – i dokazalo svijetu da bi Zapad prihvatio jedno muslimansko društvo koje je moderno i demokratsko.

Druge su dvije intrigantne mogućnosti Tunis (6090 dolara) i Maroko (3410 dolara). Tunis je diktatura, a Maroko monarhija. Ali obje su zemlje učinile neke korake prema labavljenju sistema, posebice ekonomski. Predsjednik Tunisa Zine el-Abidine Ben Ali vlada već drugo desetljeće. Zemljom vlada čvrsto i ne dopušta mnogo političke otvorenosti, pa čak ni veće kretanje prema pravnoj reformi. Ali tuniski je ekonomski rast impresivan i širok. Po nekim se procjenama srednja klasa u Tunisu gotovo udeseterostručila, obuhvativši više od polovine stanovništva. Neizbježno je da se te ekonomske reforme počnu prelijevati na područja prava, putovanja i informacija, ali napredak je dosad bio spor. Maroko je u još lošijem položaju, s mnogo govora, a malo djelovanja. Kralj Mohamed VI. naslijedio je od svojeg oca Hasana II. gotovo srednjovjekovnu strukturu političke vlasti. Mladi je kralj držao dojmrljive govore kojima je pozivao na ekonomsku reformu, vladavinu prava, ravnopravnost žena i veće slobode za sve svoje podanike. Međutim tijekom triju godina njegove vladavine nije se dogodilo mnogo. Ipak, Tunis i Maroko su u odnosu na ostatak arapskog svijeta relativno otvorena društva. Kada bi uspjela liberalizacija njihove privrede i politike, bio bi to jak signal cijelom svijetu da nijedna kultura, nijedna religija, nijedna regija nije inherentno otporna na demokraciju.

* Premda je Iran država bogata naftom, vrijedi ga dodati ovom popisu jer je uvijek imao i jaku privredu koja se ne zasniva na prirodnim resursima. Više o Iranu vidjeti u 4. poglavlju.

Ne možete zaustaviti mašinu

Najvažnija provjera veze između kapitalizma i demokracije dogodit će se u Kini tijekom sljedećih nekoliko desetljeća. Predstave o kineskim vladaocima koje se ponekad prikazuju u medijima nisu baš vesele. Neki ih političari i komentatori opisuju izrazima poput "pekiški mesari". Iza njih se očividno krije i nešto realno; ono što se dogodilo na Trgu Tienanmen bio je brutalan masakr. Ali još je točnije smatrati kinesku vladajuću elitu nervoznim aparatčikima, koji oprezno gledaju dok pokušavaju reformirati najnapučeniju zemlju svijeta, držeći se istodobno vlasti. Ako sve bude išlo dobro, njih će poštovati kao graditelje industrijalizirane svjetske sile. Ako njihov eksperiment omane, bit će mrtvi ili prognani u Mongoliju.

"Eksperiment" je pokušaj kineskih lidera da moderniziraju Kinu otvaranjem njene privrede, ali ne dopuštajući političke promjene. I odveć je lako karikirati to kao nastojanje da se kapitalizam nakalemi na fašističku državu. Oni znaju da uvođenje kapitalizma u Kinu traži mnogo više od ekonomskih promjena, pa su dopustili i značajne reforme upravnog i pravnog sistema. Debata o tome kako najbolje liberalizirati sistem zapravo je u Kini prilično otvorena i slobodna. Režim je čak uveo otvorene izbore u nekim selima i dopustio poslovnim ljudima da postanu članovi Komunističke stranke. Ali politički je sistem i dalje pod čvrstom kontrolom i brutalno suzbija drukčije mišljenje. Kineski vladaoci vjeruju da će prerana demokratizacija u zemlji tako golemoj, siromašnoj i raznolikoj kao što je Kina stvoriti kaos. Imaju i sebičnije razloge: Komunistička bi stranka izgubila svoj potpuni monopol vlasti.

Ekonomski rezultati reformi Kine ošamućuju. Između 1980. i 2000. dohodak prosječne osobe u Kini gotovo se utrostručio, s 1394 na 3976 dolara. Otprilike 170 milijuna ljudi uzdiglo se iznad siromaštva. Izvoz iz dinamičnih priobalnih regija porastao je strelovito. Šenzen je 1981. prodao robe u vrijednosti od 17 milijuna dolara; deset godina poslije ta je brojka iznosila 5,9 milijardi dolara; danas je to više od 30 milijardi. Došlo je do vala inozemnih investicija u ta područja. Druge promjene

zaostaju. Poduzeća u državnom vlasništvu – velike državne tvornice – i dalje obuhvaćaju gotovo polovinu industrijskog outputa Kine, premda se ta brojka spustila s razine od 80 posto 1980., i brzo opada. Zemljišna je reforma znatno usporena. Ali ako se trendovi nastave kretati u smjeru kojim su dosad išli, sljedeća dva desetljeća stvorit će prosperitetnu zemlju s tržišnom privredom integriranom u svjetsku privredu. To bi za Kinu bila fantastična promjena. Da bi Kina provela svoje sporazume sa Svjetskom trgovinskom organizacijom (WTO), režim će u velikim dijelovima domaće privrede morati nametnuti transparentnost, odgovornost i tržišnu disciplinu. Ulazak Kine u WTO vjerojatno će biti spora, ali seizmička promjena.

Neki smatraju da je preobrazba Kine impresivna, ali da dokazuje kako ekonomska liberalizacija ne dovodi do političke promjene. Uostalom, komunisti su i dalje na vlasti. Ali Kina je još uvijek relativno siromašna zemlja Trećeg svijeta s relativno malenom buržoazijom. Osim toga, budući da je još uvijek pod potpuno nedemokratskom vlašću, lako je ostati slijep na enormne političke i društvene promjene koje su se tamo već zbile. Prvo desetljeće privredne reforme, otprilike od 1979. do 1989., donijelo je brz porast političkog disidentstva. Pokret "demokratskog zida" koji je započeo u Pekingu proširio se na više od 20 gradova te je na svojem vrhuncu proizveo više od 40 disidentskih publikacija. U studenom 1987. prvi čovjek Komunističke stranke Zhao Ziyang čak je pokušao legitimirati političku opoziciju, argumentirajući u poznatom izvještaju 13. stranačkom kongresu da je središnji zadatak kongresa ubrzati i produbiti privrednu i političku reformu. Taj je cilj Stranke opisao kao "pretvaranje Kine u prosperitetnu, jaku, demokratsku, kulturno razvijenu i modernu socijalističku zemlju" (kurziv moj). Različite grupe ljudi mogu imati različite interese i nazore, rekao je, i potrebni su im također mogućnosti i kanali za razmjenu ideja.

Krajem osamdesetih ekonomsko i političko neslaganje raslo je vrtoglavih tempom. Djelomice zbog lošeg upravljanja, a djelomice zbog korupcije, privreda se otela kontroli, a inflacija je 1988. skočila s osam na 18 posto. Politička kritika režima postala je mnogo intenzivnija i

stekla je mnogo širu bazu. Čak su i vođe privatnog biznisa počele podržavati prosvjednike. Kada je de facto lider opozicijskog pokreta, liberalni stranački vođa Hu Yaobang, umro u travnju 1989., njegov je pogreb potaknuo niz demonstracija i protesta sjedenjem. Dva mjeseca poslije oni su završili vatrenim bljeskom, kada su kineske trupe ušle na Trg Tienanmen te tenkovima, mecima i suzavcem rastjerale demonstrante. Politički prostori za koje su se zalagali Hu i Zhao bili su zatvoreni, a Zhao je uklonjen iz vodstva.

Nakon dolična odmaka nastavljene su ekonomske reforme. Godine 1990., odnosno 1991., u Šangaju i Šenzenu uspostavljene su burze. Devizni tečaj postao je osjetljiviji na pritiske međunarodnog tržišta. Dodatno su olabavljeni zakoni o stranim investicijama, što je prouzročilo novu poplavu novca iz inozemstva. Najviši kineski vođa Deng Xiaoping posjetio je 1992. poduzetničke priobalne regije Gangzhou i Šenzen i blagoslovio njihovu strategiju slobodnog tržišta. Od tada je opozicija ekonomskim reformama marginalizirana. Kina i dalje smanjuje ulogu države u privredi i integrira se u svjetska tržišta prihvaćajući njihova pravila i njihove propise. Ali u političkoj se sferi nije dogodilo toliko toga, premda vlasti otvoreno veličaju novu poslovnu klasu i primaju je u svoje krilo. Kina je također potpisala međunarodne paktove o socijalnim, ekonomskim, kulturnim, građanskim i političkim pravima. To su samo obećanja na papiru. Ali baš kao što je to što je Sovjetski Savez bio prihvatio Helsinški završni akt značilo za nj stanovit pritisak, tako će i ovi ugovori jamačno postavljati neka ograničenja ponašanju kineskog režima.

Premda može izgledati da se disidentstvo u Kini posljednjih godina utišalo, mnogi znanstvenici vjeruju da ono pronalazi nove putove za pravne i političke napade na vladajući establišment. I ovdje, kao i u Istočnoj Aziji, želja režima da modernizira privredu ima nenamjerne političke učinke. Na primjer, radi provođenja sporazumâ s WTO-om, vlada je provela dalekosežne reforme kineskog prava, ojačavši ekonomska i građanska prava. To je rezultiralo naglim porastom sudskih tužbi, uključujući i upravne. Kineski građani tuže vladu – i pobjeđuju – u rekordnim brojkama (90.557 tužbi 1997. godine naspram o 1984.).

Harvardski stručnjak za kinesko pravo William Alford, koji je često sumnjičav spram kineske političke reforme, objasnio je nenamjerne posljedice pravne reforme u Kini:

Režim nije samo putem zakona pružio pravni, moralni i politički rječnik kojim oni što ga žele kritizirati mogu artikulirati ono što ih brine, nego je također tim pojedincima ponudio jedinstvenu platformu s koje se to što ih brine može širiti. Nastojeći upotrijebiti formalnu zakonitost za vrlo instrumentalne svrhe, režim je nesvjesno dao oponentima u ruke oštro izbrušen instrument kojim oni mogu tražiti ostvarenje vlastitih, vrlo različitih ciljeva.

Veteran disident Xu Wenli suglasio se s tom analizom, objasnivši da odsad kineski opozicijski pokret treba biti "otvoren i u suglasnosti s kineskim ustavom".

Kada se govori o disidentstvu u Kini, lako je povjerovati da bi više demokracije značilo više slobode. Ustvari, istina je kratkoročno upravo suprotna. U mnogim važnim pitanjima kineska je vlada liberalnija od svojeg puka. Kada je Peking u ožujku 2001. prisilio na slijetanje američki izviđački zrakoplov, Amerikanci su bili bijesni što kineska vlada u pregovorima s Washingtonom zahtijeva tako mnogo. Ali u Kini je, u obimu koji se dalo mjeriti, javnost imala osjećaj da je vlada prema Amerikancima odveć mekana. U širokom spektru pitanja, od zakona i reda do stavova u odnosu na Tajvan, Japan i Sjedinjene Države, pekinški je režim manje populistički, nacionalistički, agresivan i netolerantan nego njegov puk.

Dakako, javno je mnijenje u Kini teško mjeriti. Ostaje na tome da se treba osloniti na onih nekoliko anketa koje vlasti dozvole, na naglo izbijanje javnog mnijenja na internetskim forumima, dobre izvještaje inozemnih novina i druge slične indicije. Ali svakako je indikativno da svi ti izvori pokazuju u istom smjeru. U tom je smislu moguće da Kina slijedi jedan povijesni obrazac. Njemačka, Austro-Ugarska i druge zemlje kasne modernizacije na prijelomu 19. stoljeća bile su, poput

današnje Kine, uhvaćene u zamku između režima koji se nisu htjeli dostatno liberalizirati i jakih masovnih pokreta koji bijahu hipernacionalistički, fašistički, komunistički – u krajnjoj liniji iliberalni. Ovo ukazuje na to da sadašnji režim u Pekingu ne bi trebao potiskivati disidentstvo ili usporavati političke reforme. Upravo suprotno, samo pravna, socijalna i politička reforma omogućit će kineskim rukovodiocima upravljanje volatilnim domaćim okolnostima s kojima se suočavaju. Ali dobro bi učinili da liberalizaciju provode oprezno i malo-pomalo.

Elite kineske Komunističke stranke – poput svih autokrata koji su prije njih provodili modernizaciju – vjeruju da mogu uspjeti u tom balansiranju, miješajući ekonomsku liberalizaciju s političkom kontrolom. Njihov je uzor pokojni singapurski premijer Lee Kuan Yew. Lee je ostvario san svakog moćnika: modernizirati privredu, čak i društvo svoje zemlje, ali ne i politiku. Svi liberalizacijski autokrati vjeruju da, poput Leeja, mogu ostvariti modernost, ali odgoditi demokraciju. Ali ne mogu.

Osim naftom bogatih zaljevskih zemalja, Singapur je jedina zemlja s BDP-om per capita višim od 10.000 dolara koja nije demokratska (njegov je BDP 26.500 dolara). To je maleni grad-država koji živi u sjeni velikih susjeda i ima iznimno pametno političko vodstvo. On je očevidan izuzetak iz pravila, koji neće potrajati. Singapur već ima vrlo jake crte konstitucionalnog liberalizma. Ima energičnu slobodnu privredu, a prava vlasništva, vjere, putovanja itd. nepopustljivo su zaštićena. Zemlja je otvorena prema svijetu. (Čak i njene apsurdne zabrane nekih stranih novina postaju stvar prošlosti zbog neograničenog pristupa internetu.) Njeni su ljudi obrazovani, kozmopolitski i dobro informirani o ostatku svijeta. Ustvari, Svjetski ekonomski forum i druga neovisna tijela redovito ocjenjuju Singapur kao jednu od ekonomski najslobodnijih zemalja svijeta, s najčistijim upravnim sistemom. Ali sloboda tiska mu je ograničena, a još je ograničenija politička opozicija; nema slobodnih izbora. Svatko tko posjeti Singapur može vidjeti da se on mijenja. Mlada generacija Singapuraca nije tako voljna prihvaćati zatvoren politički sistem, a stariji priznaju da će se sistem otvarati. Ako

Leejevi nasljednici pod vlastitim uvjetima demokratiziraju zemlju u sljedećih 15 godina, imat će priliku zadržati vlast i svoju političku bazu. Ako to ne učine, do promjene će doći naglo, a oni će, vjerojatno, izgubiti vlast. Ali bilo ovako ili onako, za jednu generaciju Singapur će biti potpuno funkcionalna demokracija.

U Europi je većina autokrata koji su provodili liberalizaciju završila loše. Bili su izbačeni ili pogubljeni pošto su izgubili rat ili vladali u ekonomskoj depresiji – a ponekad i jedno i drugo. Ratovi i ekonomske krize često su vršili korisnu funkciju: oslobađanje od starog režima. Prvi svjetski rat diskreditirao je mnoge europske monarhije; Drugi svjetski rat otpravio je fašiste. U Istočnoj Aziji taj je proces bio manje zloćudan, a ulogu koju je u Europi igrao rat ovdje su igrali ekonomski padovi. Oštar ekonomski poremećaj sredinom osamdesetih protresao je južnokorejsku vojnu huntu, koja se nikada nije oporavila. Indonezijski predsjednik Suharto i stare vladajuće elite Tajlanda bili su bez buke uklonjeni s vlasti dok su se koprcali tijekom azijske financijske krize 1998. Kad bi Kina doživjela ekonomski poremećaj krupnih razmjera, legitimnost Komunističke stranke vjerojatno bi bila dovedena u pitanje. Uloga autokrata-modernizatora je biblijska: poput Mojsija, on svoju zemlju može voditi naprijed, ali rijetko i sam stigne do obećane zemlje.

Kineski komunisti morali bi ponoviti svoju lektiru Karla Marxa. Marx je shvatio da će se, kada jedna zemlja modernizira privredu, usvoji kapitalizam i stvori buržoaziju, politički sistem promijeniti kao odraz te transformacije. Promjene u "bazi", marksističkim žargonom, uvijek proizvode promjene u "nadgradnji". Kakve god bile namjere njegovih vladara, Srednje Kraljevstvo otisnulo se na put koji će završiti demokracijom ili kaosom. Što će biti, ovisi o vlastima u Pekingu. Hoće li prihvatiti novu zbilju i dopustiti da ekonomska liberalizacija dovede do političke liberalizacije, kao što su to učinili drugi autokrati u Istočnoj Aziji? Ili će se boriti do kraja i zadržavati sve uzde vlasti? Nije pretjerano reći da o toj odluci ovise izgledi za mir i slobodu u Aziji – zapravo u svijetu.